

ΓΙΑΤΙ Ο ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΞΕΚΙΝΗΣΕ ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ;

☒ Κείμενο – μετάφραση: **Ευθύμης Τσιλικίδης** [1]

Στο 12^ο αιώνα το ανατολικό ημισφαίριο περιελάμβανε μια σειρά από αυτοκρατορίες και μικρούς κόσμους, πολλοί από τους οποίους συνδέονταν μεταξύ τους στα άκρα τους. Την εποχή εκείνη μια εστία εμπορίου αποτελούσε η Μεσόγειος με τις ιταλικές πόλεις-κράτη, το Βυζάντιο και κάποια τμήματα της Βόρειας Αφρικής. Το σύμπλεγμα Ινδικού ωκεανού -Κόκκινης θάλασσας σχημάτιζε άλλη μία. Τρίτη ήταν η κινεζική περιοχή, τέταρτη η Κεντρική Ασία της Μογγολίας και της Ρωσίας και πέμπτη η περιοχή της Βαλτικής. Η Δυτική Ευρώπη ήταν από οικονομική άποψη μια περιθωριακή περιοχή με φεουδαρχική οργάνωση.

Κρίση της φεουδαρχίας

Ο προσανατολισμός των αγροτικών οικονομιών στην περίοδο της φεουδαρχίας ήταν στραμμένος όχι μόνο προς την αυτοσυντήρηση αλλά και προς την αγορά. Αν και οι περισσότερες εμπορικές δραστηριότητες αφορούσαν την τροφή και τα χειροτεχνήματα και διεξάγονταν κυρίως σε κοντινές αποστάσεις, **η φεουδαρχία δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως αντίθετη με το εμπόριο**. Στη Δυτική Ευρώπη ήταν ένα σύνολο από μικρές σφαίρες οικονομιών, των οποίων ο πληθυσμός και η παραγωγικότητα, αν και αργά, αυξανόταν. Ωστόσο, αυτό δεν είχε μεγάλη σημασία για το βιοτικό επίπεδο της πλειοψηφίας των χωρικών. Είναι ευνόητο πως οι νομικοί μηχανισμοί διασφάλιζαν ότι το κύριο μέρος του πλεονάσματος πήγαινε στους γαιοκτήμονες που είχαν τους τίτλους ευγενείας και τον έλεγχο των οικονομικών μηχανισμών.

Αν και η κλίμακα αυτών των δραστηριοτήτων επεκτεινόταν, στο 14^ο αιώνα σταμάτησε εξαιτίας μιας βαθιάς κρίσης. Μιας κρίσης στη διάρκεια της οποίας ξεκίνησε ένας υφειακός κύκλος, ο οποίος οξύνθηκε στις αρχές του εκατονταετούς πολέμου και οδήγησε σε

αύξηση των φόρων, πτώση της παραγωγικότητας, μείωση των διαθέσιμων κεφαλαίων και, τελικά, αύξησης των τιμών. Η κατάληξη ήταν η αποτελμάτωση της οικονομίας, τα ελλείμματα σε βασικά αγαθά, οι επιδημίες και η πολύ αισθητή σε ορισμένες περιοχές μείωση του πληθυσμού.

Η κρίση, που συνοδεύτηκε από ασυνήθιστου βαθμού κοινωνικές συγκρούσεις, δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως απλή συγκυρία ενός κυκλικού φαινομένου (όπως επιχειρήθηκε αρχικά) αλλά ως η αποφασιστική κρίση του συστήματος της φεουδαρχίας, η οποία **άσκησε τεράστιες πιέσεις για αλλαγή**. Κύρια αιτία ήταν η χαμηλή επανεπένδυση των κερδών στη γεωργία με στόχο την αύξηση της παραγωγικότητας, κάτι που οφειλόταν στους εγγενείς περιορισμούς του συστήματος ανταμοιβών της φεουδαρχικής κοινωνικής οργάνωσης. Η κρίση επιχειρήθηκε να αποδοθεί και στη δυσχερή κλιματολογική αλλαγή, στις επιδημίες και στην υποβάθμιση των εδαφών. Χωρίς να αναιρείται η συμβολή των άλλων εξηγήσεων (η κρίση του φεουδαλισμού απεικονίζει συνδυασμό γεγονότων), η σημασία των δομών της φεουδαρχίας για τη μείωση της παραγωγικότητας φαίνεται πως είναι καθοριστική, γιατί μας δίνει τη δυνατότητα να εξηγήσουμε την εμφάνιση της καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας στη συγκεκριμένη περιοχή.

Με αυτή τη θεώρηση και με δεδομένη την ανεπαρκή τεχνολογική πρόοδο από όπου θα μπορούσαν να βρεθούν λύσεις, γίνεται εμφανές ότι **η αύξηση του οικονομικού μεριδίου που μοιραζόταν ήταν αναγκαία, αλλά ταυτόχρονα αποτελούσε ένα δισεπίλυτο πρόβλημα**. Έτσι εξηγείται και η προσπάθεια της Δύσης του **15^{ου}-16^{ου} αιώνα να εξαπλωθεί με σκοπό την εύρεση νέων γαιών και πληθυσμού προς εκμετάλλευση**.

Ανάδυση του ισχυρού κράτους

Στην πολιτική σφαίρα η μείωση των εισοδημάτων και η αδυναμία των ευγενών να ανταπεξέλθουν στην κρίση, τους έκανε προθυμότερους να δεχτούν την κυριαρχία του κράτους ως μηχανισμού εξυπηρέτησης και των δικών τους συμφερόντων, τα οποία δεν μπορούσαν οι ίδιοι, πλέον, να υπερασπιστούν

επαρκώς. Επιπρόσθετα, οι τεχνολογικές εξελίξεις στην τέχνη του πολέμου, οι αυξημένες ανάγκες στρατολόγησης και η συχνότητα των αγροτικών εξεγέρσεων συνέβαλαν στην ανάγκη της ανάδυσης ενός ισχυρού κράτους.

Ήδη από τον 12^ο και 13^ο αιώνα δημιουργήθηκε μια ισχυρή γραφειοκρατία σε Αγγλία, Γαλλία, Ισπανία και Γερμανία, ικανή να συλλέγει τους φόρους και να αυτοσυντηρείται. Οι φόροι ισχυροποίησαν το κράτος του βασιλιά σε σχέση με τους ευγενείς που έχασαν ένα δικό τους έσοδο. Αυτός ο δυσμενής συσχετισμός δυνάμεων εντάθηκε ακόμη περισσότερο από τη νομισματική πολιτική, που έπληξε τα σταθερά εισοδήματα των ευγενών.

Κύριος σύμμαχος του ηγεμόνα έγινε τώρα, στη θέση των ευγενών, η γραφειοκρατία. Παράλληλα, η σύγκρουση συμφερόντων ευγενών-βασιλιά γέννησε τα κοινοβούλια, σώματα που η κάθε πλευρά επεδίωκε να επηρεάζει.

Αυτή η μορφή κράτους είχε ξεκινήσει να υπάρχει από τον 12^ο και 13^ο αιώνα, όπου, αν όχι τα σύνορα, τουλάχιστον τα όρια μεταξύ χωρών όπως η Γαλλία, Αγγλία, Ισπανία ορίστηκαν από πολέμους ανάμεσά τους. Το κυριότερο, βέβαια, είναι ότι αποφασίστηκε να υπάρχουν όρια, κάτι που σημαίνει μια θεμελιακή αλλαγή στην πολιτική δομή της Δυτικής Ευρώπης κατά την περίοδο της εμπορικής και γεωργικής ευημερίας, από τα μέσα του 12^{ου} ως το ξεκίνημα του 14^{ου} αιώνα.

Αυτοί οι κρατικοί μηχανισμοί βοήθησαν στη δημιουργία μιας παγκόσμιας αγοράς με αυξημένη παραγωγικότητα πρώτα στη γεωργία και μετά στη βιομηχανία, που πάλι στηριζόταν στην ιδιοποίηση του πλεονάσματος, αλλά όχι πλέον με τη μορφή φόρου υποτέλειας ή φεουδαρχικών ενοικίων. Επίσης, συνέβαλαν αποτελεσματικά στην καταστολή και στον συστηματικό έλεγχο του εργατικού δυναμικού.



Πορτογάλοι έμποροι στην Ιαπωνία. Λεπτομέρεια από πίνακα που

αποδίδεται στον KanoNaizen, 1570-1616.

Πορτογαλία: ποντοπόρα και πρωτοπόρα

Η χώρα που ανέλαβε την πρωτοβουλία για την εύρεση λύσης στο πρόβλημα της κρίσης του φεουδαλισμού ήταν η Πορτογαλία. Αν και οι εξερευνήσεις και οι επεκτάσεις των Ευρωπαίων είχαν ξεκινήσει νωρίτερα, η πραγματική λύση βρισκόταν στην ατλαντική εξάπλωση.

Γιατί η Πορτογαλία; Η απάντηση μπορεί να δοθεί αναφορικά με τα κίνητρα και τις δυνατότητες που είχε η συγκεκριμένη χώρα.

Γενικά, στην Ευρώπη, η ζήτηση χρυσού για εξαγωγή στην Ανατολή αλλά κυρίως για νομισματική χρήση αποτελούσε ένα κίνητρο για εξερευνήσεις. Η χρήση του σπάνιου πολύτιμου μετάλλου στα νομίσματα κατοχύρωνε την αξία τους ανεξάρτητα με την αστάθεια που μπορεί να υπήρχε στην κοινωνική οργάνωση ή τις διακυμάνσεις της νομισματικής πολιτικής.

Επίσης, μακροπρόθεσμα, η ανάγκη της Δ. Ευρώπης σε βασικά προϊόντα όπως τροφή και καύσιμα ήταν αυξημένη εξαιτίας τεχνολογικών καινοτομιών στη γεωργία και βιομηχανία. Η Ευρώπη είχε βρει την «εσωτερική Αμερική» της, όπως λέει ο Braudel, στα βόρεια δάση και στα μεσογειακά λιβάδια. Αλλά αυτό δεν ήταν αρκετό. Στα άκρα υπήρξε εξάπλωση και, ειδικά για την Πορτογαλία, έγινε προς τα ατλαντικά νησιά με τις αποδοτικές μονοκαλλιέργειες που παρείχαν δημητριακά, ζάχαρη, βαφές, κρασί. Η ζάχαρη ήταν πολύ επικερδής και θρεπτική, ωστόσο εξαντλούσε γρήγορα τα εδάφη δημιουργώντας ολοένα την ανάγκη για εύρεση και καλλιέργεια νέων περιοχών.

Μια ακόμη αιτία της πορτογαλικής εξάπλωσης ήταν και η επέκταση των αλιευτικών περιοχών. Επιπλέον, το ξύλο ως καύσιμο και υλικό για τη ναυπήγηση πλοίων και την οικοδόμηση σπιτιών είχε οδηγήσει στην αποψίλωση των δασών της δυτικής και μεσογειακής Ευρώπης. Κατά συνέπεια το απαραίτητο ξύλο έγινε στην Ιβηρική χερσόνησο και αλλού ένα εισαγόμενο είδος από τη Βαλτική. Τέλος, υπήρχε έντονη ζήτηση για βασικά υλικά ρουχισμού.

Πέρα από τις ανάγκες σε αγαθά, την εξάπλωση ευνόησαν και οι επαγγελματικές ανάγκες διαφόρων ομάδων όπως οι στρατιωτικοί ή οι φιλοδοξίες των νεότερων (μη πρωτότοκων) γιων ευγενών που δεν είχαν γη, αλλά δεν τους έλειπαν τα προσωπικά κίνητρα για απόκτηση περιουσίας. Αντίθετα, απόψεις που υποστηρίζουν ότι η εξάπλωση ήταν συνέπεια του υπερπληθυσμού ή του πνεύματος των σταυροφόρων δεν μπορούν να τεκμηριωθούν.

Εκτός από τα κίνητρα, είναι σημαντικό να εξεταστούν και οι (πολλές) δυνατότητες που είχε η Πορτογαλία να αναλάβει την πρωτοβουλία της εξάπλωσης. Η θέση στο χάρτη, η εμπειρία από το μακρινό εμπόριο, η διαθεσιμότητα γενοβέζικων κεφαλαίων, η σχετικά μεγαλύτερη αστικοποίηση και πυκνή χρήση νομισμάτων εξαιτίας της γειτνίασης με την ισλαμική μεσογειακή ζώνη, η δύναμη του κρατικού της μηχανισμού και τα συνακόλουθά της, όπως η σταθερότητα, το ειρηνικό κλίμα που ευνοούσε την επιχειρηματικότητα, η λειτουργία του ίδιου του κράτους ως επιτυχημένου επιχειρηματία και, τελικά, η μεγιστοποίηση της επιθυμίας και της δυνατότητας από πολλές κοινωνικές ομάδες εκτός από το κράτος, όπως οι ευγενείς, η εμπορική αστική τάξη (ντόπια και ξένη), ακόμη και το ημιπρολεταριάτο των πόλεων, που, στο ζήτημα αυτό είχαν κοινά συμφέροντα, έδωσαν την πρωτοπορία στην Πορτογαλία, η οποία, σημειωτέον, δεν γνώρισε τις συνέπειες του εξοντωτικού μακροχρόνιου πολέμου που ταλαιπώρησε τους Ευρωπαίους.



*Ανοιξιάτικο πρωινό στο παλάτι, του QiuYing (1494–1552).
Πολυτέλεια και παρακμή στην ύστερη περίοδο των Μινγκ.*

Κινεζική αυτοκρατορία: ανθεκτική αλλά εσωστρεφής

Γιατί, ωστόσο, ο καπιταλισμός προέκυψε από την ευρωπαϊκή κοσμοοικονομία και όχι από μια κοσμοκρατορία, όπως η Κίνα εκείνης της εποχής;

Καταρχάς, είναι πολύ αμφίβολο ότι στην εποχή που αναφερόμαστε

υπάρχουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα σε Ευρώπη και Κίνα στον πληθυσμό, στην έκταση, στην οικονομία και στο τεχνολογικό επίπεδο της γεωργίας ή της ναυτικής μηχανικής. Οι συγκεκριμένοι παράγοντες δεν φαίνεται να έπαιξαν κάποιον ιδιαίτερο ρόλο.

Αντίθετα, σε σχέση με τις ευρωπαϊκές φεουδαρχικές δομές παρατηρείται μια σημαντική διαφορά. Στην κινεζική αυτοκρατορία υπήρχε μια ανώτερη τάξη που, κάνοντας χρήση των υψηλών αξιωμάτων που κατείχε στον κρατικό μηχανισμό, πλούτιζε παίρνοντας μερίδια από κρατικούς και θρησκευτικούς κλήρους ή γενικά δημόσια εισοδήματα^[2]. **Οι δεσμοί αυτής της τάξης με τον αυτοκρατορικό συγκεντρωτισμό αποδείχθηκαν πιο ανθεκτικοί στις πιέσεις απ' ότι η φεουδαρχία,** η οποία, πρόσφερε μεν ανεξαρτησία στους γαιοκτήμονες, ταυτόχρονα όμως τους κατέστησε ευάλωτους στις αγροτικές εξεγέρσεις, στις οικονομικές κρίσεις και βαθμιαία τους οδήγησε στην υποταγή στην ιεραρχία του ισχυρού βασιλιά και του γραφειοκρατικού κράτους. Έτσι η αστάθεια της φεουδαρχίας ως κοινωνικοοικονομικού συστήματος έγινε τελικά και η αιτία για τον κοινωνικό μετασχηματισμό της Δυτικής Ευρώπης, την ίδια στιγμή που οι παραδοσιακές δομές της αυτοκρατορικής Κίνας αποδεικνύονταν ανθεκτικότερες.

Επιπρόσθετα, στο πεδίο της πολιτικής, στην Κίνα δεν υπήρξε συναίνεση των κοινωνικών ομάδων για εξάπλωση. Αντίθετα οι εσωτερικές διαμάχες των δυο κυρίαρχων τάξεων, μιας συντηρητικής υπερασπίστριας της παράδοσης και μιας πρωτοπόρας που αναζητούσε εξάπλωση, είχαν ως μόνη συνέπεια τη μεγαλύτερη εκμετάλλευση των Κινέζων αγροτών.

Συμπερασματικά, ο λόγος που δεν προέκυψε μια καπιταλιστική κοσμοοικονομία στην Κίνα ήταν η ίδια η αυτοκρατορική πολιτική οργάνωση που, δυσκίνητη και εσωστρεφής καθώς ήταν, δεν ενδιαφερόταν αλλά και δεν επέτρεπε καινοτόμα εγχειρήματα.

Τρεις προϋποθέσεις αποδείχθηκαν, τελικά, καθοριστικές για την εγκαθίδρυση μιας καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας: η εξάπλωση του γεωγραφικού μεγέθους του κόσμου που συζητάμε, η ανάπτυξη

ποικίλων μεθόδων για τον ικανοποιητικό έλεγχο των εργατών σε διαφορετικά προϊόντα και ζώνες και η δημιουργία ισχυρών κρατικών μηχανισμών εκεί όπου θα φτιάχονταν τα κράτη-πυρήνες της καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας. Η Δυτική Ευρώπη ήταν η περιοχή που τις πληρούσε όλες.

[1] Το κείμενο αποτελεί μια πολύ σύντομη περίληψη της αναλυτικής αιτιολόγησης που παρουσιάζει ο Immanuel Wallerstein στο βιβλίο του *The Modern World-System, Capitalist Agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*, Academic Press, London: (1974), το οποίο δεν έχει μεταφραστεί στα ελληνικά.

[2] Ο Max Weber χρησιμοποιεί γι' αυτό το σύστημα ιδιοποίησης τον όρο *prebendalism*, για τον οποίο ωστόσο δεν συναντούμε στα ελληνικά μια καθιερωμένη μεταφραστική επιλογή.

Πηγή/φωτογραφίες: Ερανιστής, eranistis.net